SAMVARDHINI
PEER REVIEWED MULTILINGUAL E-RESEARCH JOURNAL
(ISSN ONLINE: - 2583-7176)
https://samvardhini.in
https://samskritpromotion.in

SAMVARDHINI: - 20/12/2023
Volume - 5
Issue - 2
(ISSN ONLINE: - 2583-7176)
https://samvardhini.in

भारतीयज्ञानप्रणाली शोधकार्याणि च

लेखक:
डॉ.सत्यदेव:

भारतम्

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्तति: ।। विष्णुपुराणम्

शोधसार: -

ज्ञान-अध्यात्म-परापराविद्या-विज्ञान-कला-संस्कृति-संगीत-वाणिज्य-उद्योग-चिकित्सा-कृषि-प्रभृततिषु अनेकेषु विषयेषु विश्वस्मिन् विश्वे भारतं ख्यातनामा अस्ति । एतेषां विषयाणां हेतुना भारतीयज्ञानप्रणालीं प्रति विविधानाम् अनुसन्धानानाम् आधारेण सर्वसाधारणस्य अपि सामाजिकस्य वैश्विकस्तरे अन्ताराष्ट्रियपरिधौ आकर्षणं यथा भवेत् तथा अनुसन्धानक्षेत्राय दृष्टिनिक्षेप: इत्थं कर्तुं शक्येत । एवंभूतया अभिप्रेरणया अभिप्रेरित: एष: देवनागरीलिपिपरकं विवरणम् समुल्लिख्यते ।

डॉ.सत्यदेव:
सहायकाचार्य:
शिक्षाशास्त्रविभाग:
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविदद्यालय:,
वेदव्यासपरिसर:, बलाहर:, काङ्गडा,
हि.प्र. १७७१०८
satyad97@gmail.com

प्रस्तावना

आर्षज्ञानगर्भा: वेदराशय:। दीर्घकालिकानां संघर्षाणां परिणामेन परम्परायाम् अस्याम् आरोहावरोह: दरीदृश्यते । एतस्मिन् ज्ञानराशौ विधीयमान: श्रम: अनेन संघर्षेण कदाचित्कतया प्रभावाश्रयेण अपि संक्रमित: जात: । तथापि सेयं सनातनी ज्ञानपरम्परा अस्माकं या च यथाकालं जीवनसंघर्षै: विलुण्ठमानानाम् अस्माकं जीवधारिणां पुनर्पुनरपि विकसनाय सामर्थ्यशालिनी वर्तते । भारतीय-उच्चशिक्षाया: ज्ञाननिर्माणस्य उद्देश्यं प्रतिनित्यं समृद्धं स्यात् इति धिया शोधकार्याणि अभीष्टोद्देश्यानि आधारीकृत्य प्रवर्तनीयानि एव । इत्यत: शोधक्षेत्राणां चयनोद्देश्येन लेखनक्रम: अयं संकल्पित: अस्ति ।

भारतीयज्ञानप्रणाली

प्राचीन-जम्बूद्वीप-अजनाभखण्डे भारतवर्षे, आस्तिकीं परम्पराम् आश्रित्य सततपुष्कलाः अस्माकं दिव्यद्रष्टारः ऋषयः मुनयः च श्रुति-स्मृतिपरम्परया अस्मभ्यं सनातनं शास्त्रनिधिं प्रदत्तवन्तः।

सनातनं नाम – 'चिरपुरातनं नित्यनूतनं सनातनम्' इति संकल्पनया भारतीयशास्त्रपरम्परा इयं चिरपुरातनात् वैदिकसाहित्यात् नित्यनूतनं साहित्यं सृजन्ती प्रवर्तमाना अस्ति । प्रणालीनाम पद्धतिः, परम्परा, विधिः प्रथाः च इत्येवं संकल्पितं भवति। शोधकार्याणि इत्यनेन पदेन विस्तृताध्ययनं, सूक्ष्मेक्षिकया अध्ययनं, नूतनतथ्यान्वेषणं पुरातनतथ्यपरीक्षणं तथ्यान्वेषणं वा इत्येषा संगतिः जायते।

अनुभव-अवलोकन-प्रयोग-कठोरविश्लेषणैः विकसिता ज्ञान-विज्ञान-जीवनदर्शनाधारिता अस्माकं भारतीयज्ञानप्रणाली अस्ति । वैदिकप्रणाली, गुरुकुलप्रणाली, सूत्रप्रणाली, ज्योतिषप्रणाली, दर्शनप्रणाली, साहित्यप्रणाली, भाष्यप्रणाली, टीकाप्रणाली मनोविज्ञानप्रणाली इत्यादीनि भारतीयज्ञानप्रणाल्याः अन्तरङ्गानिणि वर्तन्ते।

भारतीयज्ञानप्रणाल्याः उत परम्परायाः आचार्यात् पादमाधत्ते इत्येतं यत्र गौरवभूतम् अस्ति तत्रैव अवलोकन-अधिगमन-अवबोधनपरकगवेषणादिभिः मनुष्यत्त्वाधानम् अपि प्राणभूतम् अस्ति। कौटुम्बिक-सामाजिक-मानवय-आरोग्य-प्राकृतिकैकात्मभावात्मकम् अनुसन्धानैः मनुष्यत्वविकासः अपि तत्त्वजातम् अस्ति । कौशल-प्रायोगिक-व्यावहारिककार्यपरकम् अनुसन्धानेन रचनात्मकतायाः संपादनसोपानानि सन्ति। समाजपोषित-आचार्यत्वं नाम अस्माकं भारतीयज्ञानप्रणाल्याः आधारेण निर्मितां कार्ययोजनां दृष्ट्वा छात्रशृङ्खला क्वचिदपि कृत्रिमतया संस्कारिता न भवति इत्थम् अद्वितीयचित्तपुष्पनं जायते भारतीयज्ञानप्रणाल्या भारतवर्षे अस्मिन् । विविधपाठ्यसहगामिक्रियाधारितम् अनुसन्धानेन छात्रेषु सामाजिकदृशा दायित्वबोधजागरणं सञ्जायते।

वेदाः इत्यत्र मन्त्रभागः अत्रापि ऋग्वेदे एकविंशतिसंहिताः यत्र च संहिताद्वयम् उपलभ्यते, **यजुर्वेदे** १८१ संहिताः अत्र शुक्लयजुर्वेदस्य १५-०२ उपलब्धाः, कृष्णयजुर्वेदस्य ८६ -०४ उपलब्धाः, **सामवेदे** १००० संहिता – ०२ उपलब्धे स्तः। अथर्ववेदे आहत्य ०९ संहिताः – ०२ उपलब्धे स्तः। उपवेदेषु **अर्थवेदः** (ऋग्वेदस्य), **धनुर्वेदः** (यजुर्वेदस्य) **गान्धर्ववेदः** (सामवेदस्य) **आयुर्वेदः** (अथर्ववेदस्य) [आयुर्वेदस्य सुश्रुत-चरक-भेल-काश्यपसंहिताः] इत्येषः ज्ञानराशिः समुपलभ्यते।

वेदाङ्गेषु **शिक्षासु** पाणिनी-व्यास-याज्ञवल्क्य-गौतमी-लोमशी-नारदी-माण्डुकीत्यादीन्यः शिक्षाः सन्ति। **कल्पेषु** गृह्यसूत्र-श्रोश्रौतसूत्रादयः, **व्याकरणे** पाणिनिव्याकरणं मानकत्वं संभजते । **निरुक्तप्रणाल्यां** यास्क-शाकपूणीप्रभृतीनि, **छन्देदःषु** पिङ्गलादीनि शास्त्राणि, **ज्योतिषे** भृगुसंहिता-बृहत्संहिता-सूर्यसिद्धान्त-सिद्धान्तशिरोमणि-इत्यादिग्रन्थाः सन्ति।

वेदोपाङ्गेषु पुराणानि, न्यायः, मीमांसा, धर्मशास्त्राणि च महता परिमाणेन ज्ञानराशिं संधरन्ति। पुराण-उपपुराण-औपपुराण-तन्त्रशास्त्र-रामायण-महाभारतादीनि पुराणानि सन्ति । अत्र ब्रह्म-पद्म-विष्णु-शिव/वायु-लिङ्ग-गरुड-नारद-भागवत-अग्नि-स्कन्द-भविष्य-ब्रह्मवैवर्त-मार्कण्डेय-वामन-वराह-मत्स्य-कूर्म-ब्रह्माण्डानि इत्येतानि पुराणानि, आदि-नरसिंह-स्कन्द-शिवधर्म-दुर्वासा-नारदीय-कपिल-वामन-महेश्वर-औशनस-ब्रह्माण्ड-वरुण-कालिका-साम्ब-सौर-पाराशर-मारीच-भास्कराणि इत्येतानि उपपुराणानि, सनत्कुमार-बृहन्नारदीय-आदित्य-मानव-नन्दिकेश्वर-कौर्म-भागवत-वसिष्ठ-भार्गव-मुद्गल-कल्कि-देवी-महाभागवत-बृहद्धर्म-परानन्द-पशुपति-वाही-हरिवंशानि इत्येतानि औपपुराणानि, आचार-उपासना-ज्ञान-मन्त्र-

हठ-लययोग-भूतविद्या-गोपयोग-रसायनविद्याः च तन्त्रशास्त्रज्ञानराशिः, २४००० श्लोकिरामायणम्, १८ पर्वयुतं १,००००० श्लोकमयं महाभारतं च अस्ति।

न्यायज्ञानप्रणाल्यां न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योगादयः वर्तन्ते । गौतमप्रणीतः१६ पदार्थिविद्याग्रन्थः न्यायः, कणादप्रणीतम् **वैशेषिकम्, कपिलप्रणीतं** प्रकृति-पुरुषवर्णनपरकं शास्त्रं सांख्यम् । पतञ्जलिप्रणीतं योगशास्त्रम्, **मीमांसाज्ञानप्रणाल्यां** पूर्वमीमांसा जैमिनिप्रणीतः वैदिककर्मकाण्डग्रन्थः, उत्तरमीमांसा वेदव्यासप्रणीतः जीवब्रह्माद्वैतताग्रन्थः इति।

धर्मशास्त्रज्ञानप्रणाल्यां धर्मसूत्राणि स्मृतयः च । गौतम-वसिष्ठ-आपस्तम्ब-बोधायनादीनि धर्मसूत्राणि, मनु-वृद्धमनु-आङ्गिरस-अत्रि-आपस्तम्ब-औशनस-कात्यायन-गोभिल-यम-बृहद्‌थम-लघुविष्णु-बृहद्विष्णु-नारद-शातातप-हारीत-वृद्धहारीत-लघ्वाश्वलायन-शङ्ख-याज्ञवल्क्य-व्यास-संवर्त-अत्रिसंहिता-दक्ष-देवल-बृहस्पति-पाराशर-बृहत्पाराशर-कश्यप-गौतम-वृद्धगौतम-वसिष्ठ-पुलस्त्य-योगिरुज्ञवल्क्य-व्याघ्रपाद-बोधायन-कपिल-विश्वामित्र-शाण्डिल्य-कण्व-दाल्भ्य-भारद्वाज-मार्कण्डेय-लौगाक्शीत्यादीन् अतिरिच्य अपि १७ ऋषिमुनीनां च स्मृतिशास्त्राणि सन्ति।

'आचार-संस्कार-वर्णधर्म-वर्णसंकरधर्म-स्त्रीत्वधर्म-पुरुषधर्म-राजधर्म-प्रायश्चिताः' इत्यादीन् अनेकान् अंशान् एतानि शास्त्राणि प्रभावयन्ति।

"यदि धर्मशास्त्राणि न स्युः तर्हि लोकव्यवहारस्य उच्छेदः जायेत"[1] इति। सामाजिके वैयक्तिके च आचारविचारे "विधिनिषेधाः" अपि इतः एव ज्ञायन्ते।

अतः चिरपुरातनी भारतीयज्ञानपरम्परा प्रतिनित्यम् अनुसन्धानक्षेत्रं नवोनवोन्मेषेण संपोषयन्ती अस्ति।

भारतीयज्ञानप्रणाल्यां खगोलज्ञानम्, भौतिकज्ञानम्, अभियान्त्रिकिज्ञानम्, रसायनज्ञानम्, धातुज्ञानम्, वैमानिकज्ञानम्, गणितज्ञानम्, अंकगणितज्ञानम्, ज्यामितिज्ञानम्, आयुर्वेदज्ञानम्, वनस्पतिज्ञानम्, कृषिज्ञानम्, सेचनज्ञानम्, पारिस्थितिकीज्ञानम्, प्रसाधनसामग्रीज्ञानम्, कलासंस्कृतिज्ञानम्, योगज्ञानम्, भूगोलज्ञानम्, वास्तुकलाज्ञानम्, युद्धज्ञानम्, स्वरज्ञानम्, राजनीतिज्ञानम्, वैज्ञानिकज्ञानम्, विरासतज्ञानम्, पाण्डुलिपिज्ञानम्, संगणकीयज्ञानम्, मस्तिकीयज्ञानम् इत्यादीनि गौरवास्पदानि ज्ञानशास्त्राणि भारतीयज्ञानपरम्पराम् आप्यायन्ति सन्ति।

भारतीयज्ञानप्रणाल्याः यदा सिंहावलोकनं क्रियते तदा अखण्डभारतस्य तेषां ज्ञानकेन्द्राणाम् उल्लेखस्य अनिवार्यता वरीवर्ति एव । तक्षशिला-नालन्दा-मिथिला-तेल्हारा-शारदा-वल्लभी-पुष्पगिरी-ओदन्तपुरी-विक्रमशिला-सोमपुर-विक्रमपुर-जगद्दला-नदियाप्रभृतयः विश्वविद्यालयाः सन्ति, यत्र सहस्रशः अध्येतारः विविधशास्त्रमयं ज्ञानम् आत्मसात्कुर्वन्तः भारतीयज्ञानप्रणालीं संपोषयन्तः भवन्ति स्म।

विश्वविद्यालयशिक्षायाः प्रमुखोद्देश्यं ज्ञाननिर्माणम् एव इति **ज्ञान-विज्ञान-विमुक्तये** विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य ध्येयवाक्येन परिलक्ष्यते । ज्ञाननिर्माणं नाम नवनवोन्मेष इति । अतः भारतीयज्ञानपरम्परायां भारतीयानुसन्धानोन्मुखता एवं रीत्या उद्धृता -

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ।।[1]

[1] . न्यायदर्शनभाष्यकार-वात्स्यायनः

कथनेन अभिप्रैतं यत् वाल्मीकेः रामायणम्, व्यासस्य महाभारत-पुराणादीनि, भरतस्य नाट्यशास्त्रम्, भामहस्य काव्यालङ्कारः, दण्डिनः काव्यादर्शः, उद्भटस्य काव्यालङ्कारसंग्रहः, राजशेखरस्य काव्यमीमांसा, वामनस्य काव्यलङ्कारसूत्रम्, आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकः, अभिनवगुप्तस्य ध्वन्यालोकलोचनम्, कुन्तकस्य वक्रोक्तिकाव्यजीवितम्, महिमभट्टस्य व्यक्तिविवेकः, क्षेमेन्द्रस्य औचित्यविचारचर्चा, भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम्, धनञ्जयस्य दशरूपकम्, मम्मटस्य काव्यप्रकाशः, हेमचन्द्रस्य काव्यानुशासनम्, जयदेवस्य चन्द्रालोकः, विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणः, अप्पयदीक्षितस्य कुवलयानन्दः, पण्डितराजजगन्नाथस्य रसगङ्गाधरः, भरतमुनेः रससम्प्रदायः, भामह-उद्भट-रुद्रटादीनाम् अलङ्कार-रससम्प्रदाय, दण्डिनः वामनस्य च गुणरीतिसम्प्रदायः, कुन्तकस्य वक्रोक्तिसम्प्रदायः, आनन्दवर्धनस्य अभिनवगुप्तस्य च ध्वनिसम्प्रदायः, क्षेमेन्द्रस्य औचित्यसम्प्रदायः चेति अनेके संदर्भाः शोधकार्याय सन्ति यान् आधारीकृत्य शोधकार्यं सम्पादयितुं शक्यते।

भारतीयज्ञानप्रणाल्यां प्राचीनशिक्षापद्धतिः, स्वीयाः भारतीयप्राचीनग्रन्थाः, देदीप्यमानसंस्कृतिः, पुरातनसंस्काराः च शिक्षाजगति सर्वाङ्गीणविकासस्य आधारभूतानि तत्त्वानि सन्ति । एतेषु शिक्षासम्बद्धमूलतत्त्वानि अन्विष्य तदनुगुणं समाजदृष्टिपरिवर्तनम् ध्येयं शोधकार्याणां भवितुमर्हति । यतः सामान्यतः जगति मात्रं वर्षस्य योजना काचिद् निर्मातव्या तत्पूर्त्तये अन्नमुत्पादनीयम्, दशवर्षाणां योजना निर्मातव्या चेत् तत्पूर्त्तये वृक्षारोपणं विधेयं, शताब्दानां योजना निर्मातव्या चेत् तत्पूर्त्तये तु मानवनिर्माणं करणीयम् इत्येतादृशं कथानकं शिक्षाविचारकैः आभाष्यते। अतः शिक्षायाः अन्यतमम् उद्देश्यं तु सुनागरिकनिर्माणम् एव। अतः एवं भूतानां मानवमूल्यवतां विनूतनतथ्यानां गवेषणं शोधक्षेत्रे प्रधानतया आदरणीयम्।

भारतीयशिक्षाविचारकेषु 3-H (हस्त-मस्तिष्क-हृदयाधारिता शिक्षा) इति रूपात्मिकी शिक्षा अर्थात् उद्योगः एव शिक्षायाः केन्द्रं भवितव्यम् इति महात्मगान्धिनः कथनम्। प्रकृतिरेव महत्भूता शिक्षिका इति शान्तिनिकेतनसंस्थापकस्य श्रीरवीन्द्रनाथटैगोरस्य कथनम् । शिक्षायाः अर्थः पूर्णताप्राप्तिः इति अरविन्दस्य शिक्षादर्शनम् । शिक्षा बालकेषु निहितपूर्णतायाः विकासः इति स्वामिनः विवेकानन्दस्य शिक्षादर्शनम् अस्ति । आन्तरिकम् अर्थात् आत्मप्रेरितम् अनुशासनम् आवश्यकम् अस्ति, बाह्यानुशासनं तु मनसः मूर्खत्वं जनयति अपि च एतत् मनुष्ये अनुकरणप्रवृत्तिम् उत्पादयति इत्येतत् जे.कृष्णमूर्तेः कथनम्। अतः एतादृशानि आदर्शप्रेरणाभूतानि मूल्यानि अन्विष्य लोकोपकाराय प्रकटनीयानि।

प्रक्षेपकयन्त्र-स्मार्टबोर्डप्रभृतयः आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये तकनीकेः प्रविधेः वा प्रयोगाः बाहुल्येन दरीदृश्यन्ते किं पुराकाले अपि एवम्प्रकारकाः प्रयोगाः भारतीयज्ञानप्रणाल्यां प्राप्यन्ते ?

संस्कृतजगति विविधशास्त्राधारितं 'कण्टेण्ट'निर्माणम्, शास्त्राधारितं 'कॉलरट्यून'सम्पादनम्, शास्त्राध्ययनाय विषयविशेषाणां श्रेणीकरणम्, भारतीयज्ञानप्रणाल्याः आधारेण महत्त्वपूर्णविषयाणाम् अन्तःशास्त्रीयपरिशीलनम्, भारतीयज्ञानप्रणाल्याः अवबोधनाय सोपानक्रमः, आधुनिकवस्तूनां (वाष्पस्थालिका-गीजर..प्रभृतीनाम्) भारतीयज्ञानप्रणाल्यां संबन्धसंकल्पनम्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः, सहसा विदधीत न क्रियाम्, भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र इत्यादीनां सूक्तीनाम् आजीविकासम्बन्धः, अर्जुन-दुर्योधनयोः रथसामुख्यदशायां परिणामः इत्येतादृशानां भारतीयज्ञानप्रणाल्याम् अन्तर्सम्बन्धकल्पनम्।

[1] .ईशावास्योपनिषद्-1.15

दश-विंशत्यधिकविषयाणां ज्ञातॄणाम् अभिनवगुप्ताचार्यसदृशानां व्यक्तित्त्वदृशा शोधदृष्टिः अर्थात् बहुबुद्धिमहत्त्वम् एतदनु सामर्थ्यसम्पादनाय जीवनशैलीक्रमः अपि भारतीयज्ञानप्रणाल्याः वैशिष्ट्यरूपेण अनुसन्धानक्षेत्रं भवितुम् अर्हति।

इदमिदानीम्, यदाकदाचित् कदाचित्कतया इत्येवं भूतानां प्रयोगविशिष्टानां संकलनं रचनाक्रमः च, सुररहितः कोलाहलः सुरसहितं संगीतम् इत्येतादृशानां गवेषणं भारतीयज्ञानप्रणाल्याधारितं भवेत् चेत् संस्कृतक्षेत्रे महत् संख्यावैशाल्यं समाजस्य युक्तं स्यात्। विशालं संख्यापरिमाणम् अपि भारतीयज्ञानप्रणालीं समाजे प्रभावकारिणीं कर्तुं शक्नोति। एतस्मिन् सूचनाप्रधानयुगे अन्तर्जालीय-व्यावसायिकधारायां प्रतिजनम् अपि समर्थकाः, अनुयायिनः (followers) च एतस्य क्रयमाणस्य पदार्थस्य कियन्तः सन्ति इति दृष्टिनिक्षेप एव क्रयणक्रियायाः अनुकूलतायाः आधारः भवति। कथनस्य आशयः एक-स्टार्, स्टार-द्वयम्, स्टार-त्रयं, स्टार-चतुष्टयं स्टार-पञ्चकं च इत्येतानि मानकानि परिशीलनाभावे अपि संबन्धितां संकल्पनां मानसपटले विनिर्मीय अस्मान् विश्वासीकरोति एवमेव भारतीयज्ञानप्रणालीम् आधारीकृत्य कृतैः शोधकार्यैः एतादृशः विश्वासः भारतीयज्ञानपरम्परां प्रति सम्पाद्यः इति दृष्टिः शोधकार्येषु सम्पादनीया।

भारतीयसंवैधानिकधारायां प्रशासनिकधारायां सामाजिकधारायां च शिक्षामन्त्रालय-गृहमन्त्रालय-वित्तमन्त्रालय-उद्योगक्षेत्र-दूरदर्शन-आकाशवाणी-सामाजिकसंस्थादीनां प्रतीकचिह्नानां (logos) भारतीयज्ञानप्रणालीम् आधारीकृत्य शोधकार्यं सम्पादयितुं शक्यते। येन तत्तत्क्षेत्रेषु कार्यरतानां जनानां मानसं भारतीयज्ञानप्रणाल्या परिचितः सन् आत्मविश्वस्तम् अपि भवेत्।

सामाजिकाह्वानेषु राष्ट्रविघटनम्, समाजविघटनम्, परिवारविघटनम् चेत्यादीनाम् अन्ताराष्ट्रियसमस्यानां समाधानदृशा भारतीयज्ञानप्रणाल्याः उपकारककत्वं सम्पादनीयं भवेत्। रचनात्मकता, प्रदर्शनकलादृशा च शोधदृष्टिः भवेत्।

इत्युद्देश्येन एव प्रायः ***ए.आई.सी.टी.ई-मुख्यालयस्थित-शिक्षामन्त्रालय-भारतीय-ज्ञान-परम्परा-प्रभागः*** *इति 2020 तमे वर्षे अक्टोबर्-मासे समुद्घाटितः स्यात्।* येन च

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् इति दृष्टिः शोधकर्मणि समागच्छेत्।

सन्दर्भाः -

- शुक्लः.2000- संस्करणम् ,विद्याभवनं वाराणसी-चौखम्बा ,प्रबन्धरत्नाकरः ,रमेशचन्द्रः.डॉ ,
- Science in samskrit, संस्कृतभारती2020 - पञ्चमं संस्करणम् ,नवदेहली ,
- सलूजा चान्दकिरणः ,शिक्षा ,संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्.2023-प्रथमसंस्करणम् ,नवदेहली ,
- शास्त्री.2017-देहली ,नई सड़क ,आचार्यः उदयवीरः वैशेषिकदर्शनम् ,
- शास्त्री.2018 ,नई सड़क देहली ,आचार्यः उदयवीरः योगदर्शनम् ,
- शास्त्री.2017,देहली ,नई सड़क ,विद्योदयभाष्यम् ,सांख्यदर्शनम्,आचार्यः उदयवीरः ,
- वेदालङ्कारः रघुवीरः.110007-चौखम्बाप्रकाशनम् ,वैदिकसाहित्येतिहासः ,
- शिवराजः आचार्यः.2014-संस्करणम् ,चौखम्बाविद्याभवनं वाराणसी ,पाणिनीयशिक्षा ,
- तिवारी शशी .2014-प्रथमसंस्करणम् ,दिल्ली ,प्रतिभाप्रकाशनं ,वेदव्याख्यापद्धतिः ,
- ऋषिः प्रोयास्कनि ,उमाशङ्करशर्मा.रुक्तम् 1961-वाराणसी ,चौखम्बाविद्याभवनम् ,
- अष्टाविंशत्युपनिषत्संग्रहः 1985-वाराणसी ,व्यासप्रकाशनम् ,

❖ पण्डितः रामेश्वरभट्टः110007-दिल्ली ,चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम् ,मनुस्मृतिः ,

❖ उपाध्यायःदशम ,शारदानिकेतनं वाराणसी ,संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः ,आचार्यबलदेवः , संस्करणम्2001-